

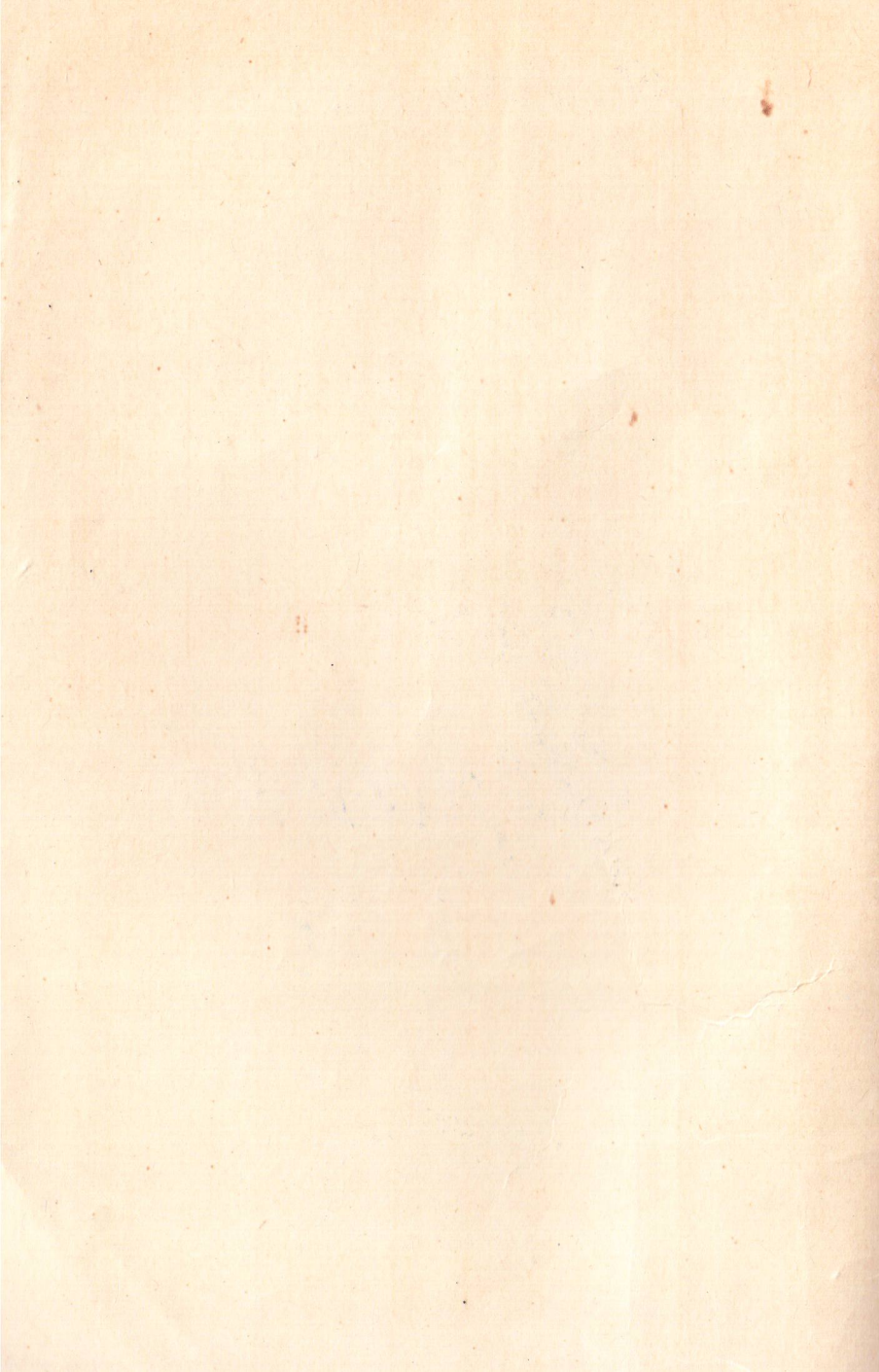
І. П. Головаха

АТЕЇЗМ

*Івана
Франка*

Київ - 1961

ТОВАРИСТВО
ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ І НАУКОВИХ ЗНАНЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

І. П. ГОЛОВАХА,
кандидат філософських наук

АТЕЇЗМ
ІВАНА ФРАНКА

Київ — 1961

В брошурі говориться, що великий письменник-революціонер І. Я. Франко багато зробив для викриття реакційної суті релігії. Наводячи і аналізуючи твори мислителя-матеріаліста Франка, автор підкреслює, що письменник на численних прикладах показав непримирність науки і релігії.

ЗМІСТ

	Стор
Виникнення релігії	4
Релігія — служниця панівних класів, ворог історичного про- гресу	12
Католицизм і унія — люті вороги українського народу	21
Лицемірна релігійна мораль	27
Шляхи боротьби проти релігії	36

Відповідальний редактор кандидат філософських наук
О. Г. Білоус
Редактор М. В. Туболева
Коректор Г. М. Гіренко

Іван Петрович Головаха. Атеїзм Івана Франко
(На українском языке)

СЕРІЯ II, № 8

БФ 14935. Здано до набору 15. VII. 1961 р. Підписано до друку 19. IX. 1961 р.
Формат 54×84¹/₁₆. Друк. арк. 2,75. Обл.-вид. арк. 2,5. Зам. 4664. Тираж 27600.
Ціна 7 коп.

Видавництво та комбінат друку «Радянська Україна»,
Київ, вул. Андрі Барбюса, 51/2.

В одному з листів до М. Драгоманова (8 липня 1890 р.) Іван Франко розповідав: «Сими днями мав я розмову з професором тутешнього (Львівського.—І. Г.) університету Шараневичем. Старий... вдарившись в щирість, розпочав розмову зо мною зовсім так, як щедринський становий: Ну, скажіть мені, вірите в особистого бога, чи ні?.. Я сказав, що не вірю. «Я так і знав»,— скрикнув він» (XX, 407) ¹. Раніше, в листі до Уляни Кравченко від 25 листопада 1883 р., Франко писав, що в церкву та в якісь інші «святі» місця він ніколи не ходить.

На протилежність біблійному: «Рече безумец в серце своем, яко несть бога», Франко вважає неспроможними аргументи тих, хто визнає існування бога, як творця дійсності, найважливішими визначеннями якого (бога) є нібито всюдисутність, необмеженість в силі, волі, знанні, розумі, добрі. Ось уривок з блискучого XII вірша поетичного циклу «На старі теми»:

Говорить дурень в серці своїм:
«Єсть бог і єсть він моїм богом!
Його я в серці своїм чую,
В ньому я днюю, з ним ночую.
Він береже мене, мов мати:
Що я роблю, він мусить знати;
Що я роблю і що говорю;
Він в моїх radoшах і в горю,
Він в моїх думках, в моїх мріях
І в моїх жалошах, надіях.
Я часть його; де часъ, там цілість.
Я твір його, і творця вмілість
Його творіння виявляє:
Його дух з мене промовляє,
Його мисль в моїм слові чути;

¹ Тут і далі автор посилається на Твори Ів. Франка в 20-ти томах (римськими цифрами позначається том, арабськими — сторінка).

Я єсьм, тому й він мусить бути.
Я в нім жию і з ним я вічний,
Як син, як складник органічний,
Як тон із гармонійним строем»...
Говорить дурень в серці своїм (ХІ, 289—290).

Відкинувши будь-яку релігію з її догмами, Франко ґрунтувався лише на надбаннях справжньої науки, несумісної з теологічними вигадками.

Як великий письменник і революційний демократ, видатний мислитель-матеріаліст, Іван Франко був полум'яним борцем проти соціального і національного гноблення, борцем за дружбу і соціалістичний розвиток всіх народів. Шлях до здійснення цього суспільного ідеалу великий Каменяр бачив у революційній боротьбі трудящих мас і виразників їх інтересів, у боротьбі, спрямованій на докорінне знищення всіх економічних, політичних та ідеологічних підвалин експлуаторського ладу.

Оскільки одним з ідеологічних знарядь пануючих експлуаторських класів завжди була релігія, то боротьбі проти неї, зрозуміло, Франко присвятив багато уваги. В численних художніх творах, публіцистичних і наукових працях, в листах до своїх адресатів великий син українського народу в цілому правильно пояснював походження релігії, викривав її антинаукову й експлуаторську суть в умовах класового суспільства, показав конкретні шляхи подолання релігійного світогляду і заміни його науковим світоглядом.

Виходячи з позицій революційного демократизму, а в ряді випадків — марксизму (відомо, що Франко вивчав і пропагував ряд творів К. Маркса і Ф. Енгельса), ґрунтуючись на матеріалістичному світосприйманні, письменник глибоко і всебічно вивчав релігійні питання. Приблизно з 1876 р. Франко міцно стає на шлях атеїзму, активної антирелігійної пропаганди, на шлях боротьби проти духовної зброї експлуаторських класів, якою є всяка релігія, в тому числі й панівне в тогочасній Україні християнство в його православній та католицько-уніатській формах.

ВИНИКНЕННЯ РЕЛІГІЇ

Погляди Франка в питанні про походження релігії ґрунтувалися на даних сучасної йому науки, зокрема при-

родознавства, яке незаперечно довело, що ніякого бога ніколи не існувало. Його, як про це говорить Франко у вірші «Честь творцеві тварі», маючи на увазі виникнення окремих галактик, не існувало ні тоді, коли «у прасвітій темній хмарі крутилося все в безумному безладді», ні тоді, коли з'явилися зірки відомої нам області Всесвіту, ні тоді, коли виникла наша планета з її горами, долинами, морями й океанами, ні тоді, коли виникло життя на землі, в тому числі і його вищий цвіт — людина.

Як революційний демократ, що перебував під впливом марксистських ідей, Франко наближався до правильного, науково-матеріалістичного розуміння гносеологічних і соціальних коренів релігії. Грунтуючись на багатющому історико-етнографічному матеріалі, досягненнях археології, антропології, природознавства, він в багатьох своїх творах («Мислі об еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?» та ін.) детально зупиняється на причинах походження релігії, висміює біблійну легенду про те, ніби світ був створений богом близько семи тисяч років тому.

Будучи не тільки великим художником, але й видатним багатостороннім ученим-дослідником і мислителем, Франко багато уваги приділяв питанням походження релігії взагалі та її різних форм і різновидів (особливо, зрозуміло, християнства) зокрема.

Як справжній учений, що ґрунтував свої думки на ретельному вивченні наукових досягнень свого часу, Франко виходив у своїх теоретичних побудовах відносно релігії з принципу історизму. Він добре розумів, що релігія є продуктом історичного розвитку, що її виникненню передували тривалий безрелігійний, або дорелігійний, період в історії людства.

Цей, як і пізніший, період, говорив письменник, був пов'язаний з жорстокою боротьбою людини, що відокремилась від тваринного світу, за своє існування. «Тисячі, може, навіть сотні тисяч років, — правильно зауважував Франко ще в 1878 р., — жила людина, злидінна і слабка в боротьбі за існування зі старшими і сильнішими суперниками — дикими звірами... Не маючи відповідної зброї проти них, не знаючи сил природи, що далеко пізніше мали стати до її послуг, первісно вона мусила рятуватися утечею перед іклами і кігтями цих велетнів і живитися з дня на день нужденною сирою рослинною їжею. Вічна тривога, вічна загроза смерті гнали її з місця на місце, пе-

решкоджали їй скупчуватись у більші гурти для спільної допомоги. Нам... навіть важко собі уявити цей страшний стан первісної людини, що передував історичним, відомим нам часам... Відблиски і спогади про це страшне життя залишилися аж до наших днів у казкових оповіданнях про страшних звірів і драконів, що пожирали людей, і в не менш страшних та кривавих віруваннях про богів, які знаходимо в усіх дикунів, про богів, що так само, як ці казкові дракони, вимагали людських жертв і крові» (XIX, 20).

За цих умов людина, як про це неодноразово говорить Франко, неминуче повинна була створити певні релігійні вірування, спочатку у формі анімізму, тотемізму і тому подібних примітивних релігій, а потім, в умовах класового суспільства,— у формі монотеїстичних релігій.

Перші релігійні, містичні за своїм характером, почуття виникли тоді, коли людина була ще зовсім безпорадна перед грізними і незрозумілими для неї явищами природи, що повсякчасно оточували її, коли вона ще не вміла пояснити природу навколишнього середовища, намагаючись одухотворити, обожествити те, причини чого не знала. Саме страх перед незрозумілим і таємничим породив у первісної людини уявлення про існування якоїсь «потойбічної» сили, що має необмежену владу над долею і всім життям людськості. Про ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, письменник майстерно розповів в автобіографічному оповіданні «Під оборогом» (1905 р.), змальовуючи переживання маляти під час страшнотливої грози: «Миронові (Мирон — один з псевдонімів Франка. — *І. Г.*) робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру, — ні, в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць, — і його дитяче чоло морщитьється, і дитяча душа дізнає одного з тих потрясінь, які в первісному людстві мусили бути дуже часті і дуже сильні і вилилися в почуття релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою» (IV, 328, 333).

У листі до М. Драгоманова від 10 травня 1884 р. Франко розповів про свої спостереження над змістом деяких загадок слов'янських народів. З різних друкованих джерел він вибрав усі загадки, в яких основні слова є не що інше,

як назва тих або інших сил природи — землі, неба, сонця, місяця, дощу та ін. Виявилось, що у всіх цих загадках відповідні сили природи зображуються у вигляді живих істот — звірів або людей. Загальний висновок, який зробив Франко після старанної аналітичної роботи, зводиться до того, що всі ті загадки — витвір не суто національний, тобто належить не одному якому-небудь народові, але виплили з міжнародних анімістичних поглядів на природу, і що в них зустрічаються зародки відображень, розвинені в міфологіях різних народів. Підкреслюючи думку про те, що релігійні вірування виникли у різних народів за загальними історичними законами, Франко зауважує в іншому місці, що погляди, вірування, передсуди та звичаї, які раніше вважали за корінні властивості та прикмети певних народів — романських, германських, слов'янських, ми знаходимо у різних народів і племен у найрізноманітніших місцях земної кулі.

Великого значення у формуванні релігійного світорозуміння Франко надавав традиціям, звичкам, інерції людської психології, які мали суто практичну основу.

Крім страху перед грізними і таємничими силами навколишньої природи, джерелом релігії було, як зазначає Франко, намагання первісної людини якимось пояснити такі явища, як життя, сон, сновидіння і т. п. Він говорить, що «вже від найдавніших часів, ще в звірячій, росипній добі свого існування, чоловік мусив мати якісь темні вірування про душу в собі самім і про духів своїх предків, про духів убитих ним звірів і т. д.»¹.

Про віру первісної людини в загробне життя, пов'язане з визнанням існування безсмертної душі, відокремленої від тлінного тіла, свідчать, як про це говорить Франко, не тільки дані, зафіксовані в пам'ятках писемного слова, але й матеріальні залишки від похоронів первісних людей, зокрема амулети. В основі всіх оповідань (поширених у різних народів минулого і в наш час) про мертвих, що воскресають, лежить дуже давнє вірування в те, що людина, вмираючи, не пориває всіх зв'язків з цим світом.

Іван Франко добре розумів, що первісні форми релігії, різні забобони, передсуди виникли закономірно і свого часу відображали ступінь історичного й розумового розвитку людини. Те, що ми нині називаємо передсудами,

---

¹ Журн. «Світ», 1881.

забобонами тощо, говорив він, свого часу було найновішим здобутком духовної культури людства, предметом глибокої віри або живим, повсякчас виконуваним звичаєм тодішніх людей, навіть найбільш «передових». Те ж саме слід сказати і про забобони, які існують у різних народів тепер. Значною мірою вони є рештками релігійних вірувань, які колись панували серед людей.

Цей незаперечний факт виразно показує наявність зв'язку між сучасними знаннями і давніми передсудами, між рафінованою релігією і різними забобонами, — зв'язку, подібного до того, що існує «між дубом та напівтрухлявою лушпиною торішньої жолуді». Зважаючи на це, ми, говорить далі Франко, не повинні «надто гордо і згори» дивитися на передсуди і забобони, бо «може прийти час, коли й наші сьгоднішні «найсвятіші» вірування та переконання, перепущені через історичний розвиток, упадуть на дно могутнього потоку культури і зробляться вдячним матеріалом для народознавців в майбутньому...» (XIX, 145—146). Не повинні ми «згори» дивитися на забобони, які залишилися нам в спадщину від стародавніх, доісторичних часів ще й тому, що, як про це говорить Франко, вже в давнину окремі мислителі розуміли небожественне походження богів. Так, наприклад, в стародавній Греції були спроби знайти земні причини походження різних релігійних вірувань та міфологічних істот, в тому числі й богів. Евгемер — старогрецький філософ — вважав богів за обожнені особи, які колись дійсно жили на землі. Філософ Анаксагор пояснював їх уособленням різних явищ і сил природи, а стоїки, представники однієї з філософських шкіл Риму, бачили в них етично-філософські правила, тобто бачили в них символи різних людських чеснот і вад (XIX, 147).

Франко доводив, що не бог створив людину за своїм образом і подобою, а, навпаки, людина створила собі богів. Про це красномовно говориться в поемі «Ex nihilo», яку поет назвав «Монологом атеїста»:

Ту фікцію, зловіщу та кроваву,
Що звать Єгова, Аллах, Брама, Зевс,
Ра, Бааль, Фетіш, Бог — я розібрав
Йі по ниточці, і показав,
Що... ні жоден бог
Не створив з нічого чоловіка,
На образ свій і на свою подобу,

Але противно, чоловік творив
Богів з нічого, все на образ
Свій і на свою подобу. Чорний негр
Творив їх чорних; людоїдів бог
Був людоїдом, многоженців бог
Був многоженцем, бог злодіїв крав,
А бог філософів високі думи
І загадки видумував, робив
З людьми експерименти рахункові.

Богів, раю і пекла нема; той позитивний ідеал краси і добра, що віруючі люди вбачали у вигаданих ними богах, може бути знайдений у творіннях рук людських, зокрема в творах безсмертного мистецтва. Про це Франко написав у сонеті, присвяченім Сикстинській Мадоні:

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
Оглянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, — перед тобою клонюсь тоже.

О бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні! (X, 144).

Християнство, як одна з найбільш поширених релігій, незважаючи на всю його «протилежність» попереднім політеїстичним релігіям, у процесі свого виникнення використало, як правильно зауважує Франко, релігійні вірування різних східних народів. Так, воно використало, наприклад, давні вірування в те, що загробне життя людини є продовженням життя земного, що думки, почуття, симпатії та антипатії, які властиві живій людині, зберігаються і після її смерті. Більш того, воно зміцнило ці та інші вірування, навіть такі, які є явно забобонними, — віру в існування зв'язку живих людей з померлими (чари) та ін. Загробне життя християнство уявляє собі як кару або спокутування за життя земне. У християнській літературі багато розповідається про різні випадки зв'язку між людьми і духами — як злими, так і добрими. Водночас християнство, говорить Франко, надало давнім віруванням темного, зловісного забарвлення, приписуючи чари силі злого духа і твердячи, що злий дух несе погибель людям. Християнство, на думку Франка, винне, поряд з аскетичними і песимістичними маніхейськими сектами, в тому,

що давня віра в наявність тісного зв'язку між живими і мертвими переросла у віру в упирів, які нібито гублять тіло і душу мертвих людей.

В статті «Теорія і розвій історії літератури», написаній в 1909 р., Франко зазначає, що християни до нашого часу моляться «формулам», видуманим в стародавньому Вавілоні, а їх релігійні почуття та вірування «несвідомо порушаються стежками, протертими для людського духу спекуляцією старих вавілонських та єгипетських жерців», що «ідеї єдності й трійці, святості й гріха, надземного і підземного світу, первісної провини і пізнішої експіації, ласки божої й суду — ті ідеї, то зовсім не жодні вроджені нам форми, а останки того, довготисячною працею виробленого культурного типу, що постав на зорі нашої старинної цивілізації...» (XVI, 384).

Розглядаючи питання про джерела основної християнської літератури, Франко говорив, що її творці запозичували і перетворювали для своєї мети майже всі види тодішньої грецької і римської літератури, починаючи від міфів та історично-символічних романів і кінчаючи філософськими діалогами, маршовими воєнними піснями, релігійними гімнами та політичними памфлетами. Християнську «художню» літературу, наприклад «Життя святих», Франко називає поетичною фікцією, яка передавала погляди та ідеали певної епохи і мала на увазі пропаганду тих поглядів та ідеалів. Що ж до біблії, то вона є не що інше, як збірка «міфів, легендарних і психологічних мотивів, які... опрацьовані в такий чи інший спосіб» (XVIII, 185).

На Русі християнство було введено значно пізніше, ніж воно виникло в районах Середземномор'я. Особливістю процесу введення християнства на східнослов'янських землях, як про це говорить Франко, було те, що його пануванню передував своєрідний релігійний синкретизм — змішування християнських догм і обрядів з язичеською релігією. Лише за цієї умови християнство одержало можливість мирно зжитися з поглядами народу.

Після насильницького введення християнства на Русі народ, писав Франко, поступово забував про давніх богів. Священики пильно стежили за тим, щоб люди не молились по-давньому. Молодь перестала приносити дари Ладі й Дідові. Діти виростали, не знаючи нічого про давніх богів та давні звичаї, і тільки між старими людьми де-не-

де зберігались ще залишки давньої, вільної, чисто громадської релігії, яка дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога і яка не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних.

Розуміючи неминучість загибелі старої язичеської релігії, що панувала у східній Європі до введення християнства, Франко водночас говорить про її моральну перевагу над нетерпимістю християнства чи будь-якої іншої монотеїстичної релігії. Так, про 90-літнього вождя однієї з останніх первісних общин слов'янських земель в Карпатах Захара Беркута (з однойменної повісті) Франко говорить, що цей старійшина «хоч і не навчав нікого старої віри, та зате тим пильніше навчав усіх шанувати чуже переконання і чужу віру» (VI, 109—110).

Франко розумів, що в релігійних віруваннях, незважаючи на їх фантастичний характер, дістає своє відображення реальна дійсність, що християнський ідеал має земні дублікати. Про це письменник говорить, описуючи переживання героїні драми Гауптмана «Мандрівка Ганнеле на небо»: «Вона твердо вірила в боже милосердя і в несказанне щастя, яке жде за гробом усіх нещасних і болющих. І от в часі конання все те являється їй — усі ідеали її вбогої та чистої душі, перемішані з живою дійсністю: ангели з такими самими лицами, які бачила на малюнках і різьбах у костелі, співають з нот ті самі пісні, які співали сільські школярі, і злий дух у виді її відчима, мати божа в виді її власної матері, та потроху з лицем тої сестри милосердя, що сидить у шпиталю коло її ліжка, в кінці — Ісус Христос з лицем її самотнього друга — сільського учителя, з лицем того мужеського ідеалу, який починає вкльовуватися в її... жіночій душі» (XVIII, 462).

В поглядах Франка на походження християнства була одна істотна помилка, яка бере свій початок від літератури домарксистського періоду і знаходить своїх прибічників навіть тепер. Йдеться про визнання письменником міфичної особи Ісуса Христа за історичну особу, яка нібито дійсно народилась близько двох тисяч років тому, вчила людей вищої соціальної справедливості й моралі і за все це була жорстоко покарана володарями того часу (X, 46; XI, 313).

Але, незважаючи на ці та деякі інші хиби, погляди Франка щодо походження релігії були прогресивними

і в цілому вірно пояснювали думку про те, що релігійні ідеї та уявлення мають земні корені, а отже, дають можливість правильно зрозуміти дійсну, реакційну роль будь-якої релігійної ідеології.

РЕЛІГІЯ — СЛУЖНИЦЯ ПАНІВНИХ КЛАСІВ, ВОРОГ ІСТОРИЧНОГО ПРОГРЕСУ

Франко добре розумів, що з виникненням класового суспільства релігія перетворюється в засіб духовного поневолення трудящих. Вона освячує відносини гніту та експлуатації і безпосередньо стає на службу пануючим класам, допомагаючи їм тримати в покорі народні маси. В статті «Мислі об еволюції в історії людськості» Франко писав, що з виникненням економічної нерівності виникає влада царів і панів. З часом вона перетворюється на спадкоємну. Цьому великим власникам допомагала їх військова сила, а також релігія, яка діяла навіть певніше і надійніше, ніж сила зброї, бо вона перетворювала людей на безвільних рабів пануючих класів. Поява жерців була якраз очевидною ознакою того, що релігія почала перетворюватися в силу, яка пригноблювала народні маси і виступила як служниця багатих і сильних панів. Служителі культу — це особи, які займали, говорить Франко, особливе і значною мірою привілейоване становище — становище людей, що оточені певним страхом, повагою і увагою якоїсь «потойбічної» сили, яка нібито зв'язує їх з добрими і злими духами і, отже, дає їм можливість допомагати або шкодити людям. Якщо ж, продовжує Франко, такий жрець-«прорицатель» був разом з тим і військовим керівником, то його сила ставала в десять раз більшою. В цьому випадку він міг спокійно «видавати які хотів установи і накладати тягарі на народ, закриваючись в кожному разі духами предків або волею богів, з котрими мав зносини і котрі-ді жадають сього та того. Такий наказ не міг уже надібати опору, й тому-то верховодники живо привикли до того — видавати всі накази в імені божім, ба навіть уважати свою владу даною їм від богів, а в кінці і рід свій виводити від богів. А де верховодники не були самі людьми «відушними», там старалися дійти в тісний зв'язок з такими людьми, пригорнути їх до свого боку, уступити їм навіть частку влади, щоб зате покористуватись услугою, яку через «відушних» могла їм

оказати релігія». Слідом за тим, природно, впливало те, що влада цих людей оголошувалась «божою владою». «Таким способом, — робить висновок Франко, — при помочі релігії та обрядів слуги народа зробились панами народа»¹.

У вірші «Цар-бог» (1912 р.) Франко яскраво показав обожнення царів та їх влади:

До злого духа мовив фараон:
«Будь ти мені порадник і спомага,
Щоб мій народ мене без перепон
Вважав за бога».
Злий дух сказав: «Ще не прийшла пора.
Щоб се здобути, мусиш ще від ниньки
Багато зла вчинить, але добра
Ані дробинки».
Трудився щиро фараон, і дер,
І мучив люд, що аж земля стогнала,
Аж в решті заявив злий дух: «Тепер
Пора настала».
«Чому тепер? — рік фараон. — Пора,
Бо вже твій люд в страхі держать не змога,
Хіба що вмовиться йому царя
Вважать за бога.
Бо так притисло їх твоє ярмо,
Що довше вже не здужають держати,
Як швидко їх царя не навчимо
Богом вважати» (XIII, 258).

Отже, Франко правильно розумів, що основна мета релігії — це тримати трудящих у покорі. Ця головна функція будь-якої релігії класового суспільства підтверджується її діями у всі періоди існування. Християнство, наприклад, як про це говорить в антирелігійній легенді «Святий Валентій» (1885 р.), присвяченій першому періоду історії нової релігії, з самого початку було жорстоким ворогом науки, добробуту і здоров'я людей, ворогом любові й справді людської моралі. Воно виховувало егоїзм, аморальність, ненависть до розуму і справжнього почуття людини, сіяло темноту і нещасття.

В середні віки релігія мала необмежену владу над життям трудящої людини. Це становище майже зовсім не змінила реформація, бо на місце однієї релігії прийшла інша. «Сложна машина феодального ладу в суспільній політиці і схоластично-богословська премудрість у науці, — писав Франко у 1882 році, — надавали до кості цілу

¹ Журн. «Світ», 1881.

людськість у середніх віках, обкручуючи кожну одиницю тисячними вузлами на кожному її кроці, спиняючи її вольний хід і вольне діяння, придушуючи її силу і її природні наклони, а все в ім'я престарілого, буцімто **богом даного ладу**. Релігійна реформація, вже для того самого, що була **релігійною** і що була **реформацією**, а не революцією, не розбила старої шкаралуці, а рух, викликаний нею, не був ще саме освободженням, а дав хіба товчок до освободження. Навіть у церковнім згляді вона не сягла дуже глибоко» (XVIII, 402—403).

Отже, і в капіталістичному суспільстві релігія, як вірно про це говорить Франко, незважаючи на деякі зміни, що стосувались формального боку справи, не змінила своєї експлуататорської суті.

Антинародне призначення релігії, підкреслював письменник, добре розуміли і пануючі класи, окремі представники яких іноді цинічно розкривали її справжню, реакційну суть. Так, герой повісті Франка «Великий шум» пан Субота, до речі — польський «патріот», що походив із русин, в розмові з місцевим попом говорив: «Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступав своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан біг — що таке пан біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин» (VIII, 39—40).

Всі релігійні ідеї, уявлення, організації, установи були й залишаються реакційними за своїм змістом і призначенням, такими, що стоять на сторожі інтересів гнобителів народу. Цій меті служить насамперед церква, а також служителі культу — священники і монахи різних релігій, культ святих, ікони та ін. Змістом всієї, так би мовити, «життєдіяльності» церкви, її ідеалом, говорив Франко у статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (1878 р.), є необмежена повага до божественного авторитету, захист існуючого суспільно-політичного ладу, боротьба проти всякої прогресивної думки та революційної справи. Віруючий повинен знати тільки те, що накаже церква, яка нібито спирається на найвищу, нелюдську мудрість, на одкровення бога. Кожен віруючий повинен жити і пово-

дитися так, як накаже освячена церквою влада, бо «несть власти аще не від бога» (XVI, 37).

Представники церкви, служителі релігійних культів є відверто реакційною силою, що стоїть на сторожі інтересів експлуататорів. В руках цих останніх вони є надійним доповненням до знярядь прямого фізичного насильства — армії, поліції, жандармів тощо. Про ставлення Франка до попів видно з оповідання «Розбійник і піп», яке написане із слів селянина Грицанюка — Франкового знайомого. Основна думка цього оповідання зводиться до того, що піп гірше розбійника; перший змилювався над бідним селянином — не забрав у нього двох курок, що були єдиним його «багатством», а другий забрав останнє.

Як показує Франко, селяни з більш передовими поглядами не надіються на попів, вважаючи їх антинародною, консервативною і реакційною силою. «Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — говорить герой згадуваної вже повісті «Великий шум» Дум'як. — Ім аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: «Мені консисторія не велить» (VIII, 25).

Духовне звання калічить навіть тих, що вийшли «з безодні вбожества», вони робляться, в кращому випадку, безхарактерними. В поемі «Марійка» (1882 р.) Франко іронічно говорить, що з учнів духовної семінарії виходять «патріоти», тобто захисники пануючого суспільно-політичного ладу.

Немов підсумовуючи свої думки про реакційну роль церкви в житті українського народу, Франко писав: «Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції (галицької.—І. Г.); полонізація нижчого духовенства, що почалася ще в XVIII ст., розвивається тепер ще дужче. Після скасування українського викладання, урядовою мовою в греко-католицькій духовній семінарії і на міських амвонах стала польська мова. Церковщина звільна вбиває також народні школи, засуджуючи їх на бездіяльність і мертвечину. Доходить до того, що місцеві попи і вчителі народних шкіл з трудом можуть читати кирилицю і для приватного вжитку переписують собі українські книжки латинськими літерами. Так були переписані і передавалися з рук до рук... «Енеїда» Котляревського, вірші Падури і т. п.» (XVI, 152).

Щодо вищого галицького духовенства, то воно, зауважує Франко, будучи шляхетського походження, формує-

чись виключно з монахів-василіян, здавна звикло звертати свої погляди до керівних кіл панської Польщі і бачило своє головне завдання в тому, щоб добитися для себе «сепараторських крісел», становища і привілеїв, мало дбаючи про справи своїх парафій. Крім того, воно було зайняте здобуванням для себе ласки впливової шляхти і державних сановників.

Рядове духовенство Галичини, основну масу якого становили сільські попи, в минулому, відмічає Франко в листі до М. Драгоманова від 28 січня 1893 р., мало деякі «заслуги» — «сяк чи так, а грало воно у нас більше як півстоліття роль одинокого представника інтелігенції, сяк чи так робило що-небудь». Але ця «позитивна» роль галицького духовенства в історії західноукраїнського народу (в справі «народного відродження») була дуже відносною, якщо не примарною, і пояснювалась вона особливими умовами історичного розвитку Галичини, яка протягом століть перебувала під гнітом іноземних загарбників — німців та поляків і тому не мала своєї власної «світської» інтелігенції. «Нещастя наше, — писав Франко до Елізи Ожешко 13 квітня 1886 р., — що більша частина нашої інтелігенції — попи», які наложили свою негативну печать на все культурне життя народу, намагаючись втиснути його в тісні рамки своїх інтересів (XX, 318; XVI, 181 — 182).

Загальну оцінку чорному духовенству — ченцям дав Франко, зокрема, у збірці «Мій Ізмарагд».

Всі служителі культу, незалежно від стану, який вони займають в ієрархічній драбині, від форми релігії, місця і часу діяльності, вороже ставляться до всього передового і прогресивного в усіх сферах суспільно-політичного і культурного життя. Ворожим, як це показав Франко у статті «Наш театр», є їх ставлення до мистецтва, зокрема до театру. «Духовенство в Європі ніде і ніколи не було прихильне театрові, ворогувало з ним, відмовляло акторам, навіть таким, як Мольєр, похорону на посвяченім кладовищі і т. ін. Православне духовенство на Україні і загалом у Росії і досі не сміє показуватися в театрі, латинське також сторонить від нього» (XVI, 181). Галицькі попи, які в певному відношенні були «винятком» з цього правила, внесли в театр «вужькопарафіянські погляди на приличність, нехить до смілого аналізу...» (XVI, 181).

Попи різних релігій і рангів, виконуючи волю панівних реакційних класів, пропагували первісні легенди про безсмертя душі, про існування раю і пекла, про різні чудеса, які нібито творив бог, про святих, угодників тощо. Звертаючись до матері-природи, Франко у вірші «В плен — ері» показав безглуздість віри у безсмертя душі, в рай, пекло і тому подібні витвори людської фантазії.

Ах, мамо, мамо!
Довгі століття,
Тисячоліття ти водила нас за ніс,
манила у безмежній пустині
фантомами безсмертя
і перспективами метафізичних
радошів раю.
Ти заставляла нас за ті фантоми
пролити море крові й сліз.
За них горіли стоси,
скрипіли колеса тортур,
розпечені кліщі живеє рвали м'ясо,
і мільйони, мільйони серць
безмежна шарпала розпука.
І що ж, в кінці доглупалися ми,
що ті фантоми є собі фантоми
не варті мук, і крові, і страждання,
що сее наші власні твори (XI, 170).

Франко засудив релігійні традиції, як такі, що мають реакційний характер. Вони, говорить письменник, побуджують до безплідного мислення про рай та смерть.

Вигадки віруючих людей про різні релігійні чуда, які охоче підтримуються і поширюються церковнослужителями, не мають під собою ніякої наукової підстави. Вони суперечать об'єктивним законам дійсності, природній необхідності речей. Критикуючи релігійні міфи, що містяться в святому письмі християн, Франко пише, що ні тепер, ні у період раннього християнства не було ніяких чудес. Культурна людина, яка має яке-небудь поняття про об'єктивні закони та їх дію, не повинна говорити про існування чудес, про які повідомляється у святому письмі. Свого часу, понад сто років тому, зауважує Франко, німецький письменник і мислитель Лессінг дуже справедливо підмітив, що релігійні «ортодокси», захищаючи вигадки про існування чудес для підпори християнської релігії, роблять тим дуже кепську послугу самій тій релігії, яка потребує таких грубих, а часом і просто недоречних театральних ефектів для того, щоб утвердитися в серці людини, не ма-

ючи сама в собі досить сили і морального авторитету для того, щоб могла і без чудес запанувати над серцем людини. Чому, запитує Франко, «наші ортодокси не беруть собі тих слів до серця, але все ще товчуть народів старі казки про дивовижні чуда, котрі ніколи не діються, не діялись і діятись не могли?» (XVI, 49—50). Говорячи про оповідання націоналістичного просвітянина Ом. Огоновського, в якому розповідаються байки про різні чудеса «святого» Пантелеймона (він нібито ходив по морю з каменем на шиї, не загинув у клітці з дикими звірами, не вмер від ударів меча), Франко зауважує, що критикувати ті чудацькі казки не треба, бо кожний, хто знає хоч що-небудь з давніх міфологій — індійської, перської, грецької, легко зрозуміє, що все те оповідання — не історична правда і навіть не оригінальна вигадка християн, а мізерна латанина всяких старих казок, у правдивість яких могла вірити хіба тільки середньовічна темнота. Висміюючи релігійні вигадки про чудеса, Франко пише далі: «Він («святий» Пантелеймон. — *І. Г.*) не так лічив, як інші лікарі, а уздоровлював тільки дотиком і молитвою — і побожний автор сього побожного оповідання, говорячи се народу, очевидно, хоче дати йому пізнати, що ласка божя ліпша від лікарства і хворому на пропасницю ліпше pomoже евангеліє і свячена вода, ніж хінін» (XVI, 49).

Звертаючись до релігійної літератури 50-х років XVIII століття, яка була поширена в цей час у Галичині і в якій багато місця займали розповіді про чудеса, Франко зауважує (1903 р.): «Автори, списуючи такі речі, або справді самі вірять у всю ту чортовщину, у всі ті чуда, або бодай удають, що вірять, аби інші, простіші, люди вірили в неї. Такими віруваннями та забобонами вони силкувалися впливати на народ...» (XVII, 359).

Українському народові, говорить Франко, потрібні не релігійні байки про неіснуючі чудеса, а революційна боротьба, розвиток класової самосвідомості, наполеглива й самовіддана праця в ім'я кращого майбутнього. З позицій революційного демократа-матеріаліста і атеїста Франко затаврував націоналістично-клерикальну писанину Куліша. «Д. Куліш, — писав Франко, — без чуда, без руки божої не може собі подумати обновлення і розбудження українського народу і... показується нам подібним до чоловіка, котрий від яких двадцяти літ нічого й не чував про українську літературу, а не чувши нічого, подумав, що й

справді нічого в ній нема, ніхто нічого не робить, не думає, не вчиться і треба аж труб ерихонських, щоб прогнати тогу величезну сплячку, треба аж з хутора месії, котрий би йшов проповідати по городах і селах... Тут, як і ніде ніколи в світі, ані чудів, ані рук божих непотрібно, а тільки рук і розумів людських» (XVII, 180).

Для одурманювання свідомості трудящих церковники, поряд з обрядами, святами тощо, створили культ «святих», яким приписується зв'язок з міфічним «творцем неба і землі», різні чудеса. Ніякої «святості» у так званих святих немає, говорить Франко. В статті «З нашої поетичної ниви», яка була надрукована в 1906 році в «Літературно-науковому віснику», Франко уїдливо висміює реакційну клерикальну літературу Галичини, зокрема релігійно-містичні нісенітниця попа Зробека, які претендували на те, щоб їх визнавали за єдино гідні уваги народу. Великий український письменник картає попів, які повсюди сіяли

Темноту, гризню і горе,
Покривали здирства можних,
Але вбогих дерли й тисли,
І хрестом... вбивали
Вольне слово й вольні мислі.

Він висміює церковні обряди, ікони, а також релігійні вигадки про існування «потойбічного» світу, чудес, святих.

Не обмежуючись суто науковими доказами неспроможності й шкідливості релігійних тверджень про святих та їх «чудесні» діяння, Франко використовує зброю сатири, сарказму. В ряді художньо-поетичних творів він глузує з релігійних байок про святих, мучеників. Одним з таких творів є легенда «Свята Доместіка» (Доместіка — свійська свиня. — *І. Г.*), яка являє собою пародію на напис, що містився на обкладинці одного старого рукопису. В іншій легенді з циклу «Мій Измарагд» — «Святий Селедій» (селедій — оселедець) розповідається про «життя, і страждання, і спіймання, і смерть, і муки, і прославлення преподобного Селедія». Це — дуже гостра сатира на релігійні свята, обряди, святих, аскетів, отшельників, «преподобних», «мучеників» і тому подібних «надлюдей», в яких вірило православне населення Галичини.

Багато уваги приділяв Франко також висвітленню реакційної ролі різних апокаліптичних пророцтв, культів, забобонів, релігійних передсудів. Цьому питанню присвя-

чено, крім художніх творів, багато літературознавчих праць, спеціальних історичних досліджень, рецензій. Нагадаємо, зокрема, про ставлення Франка до вигадок про рай і пекло. У сатиричній поемі «Страшний суд» говориться:

...в той огонь пекельний,
Що пече без тіла душі,
В ту смолу і кров, де грішні
Клекотять, немов галуші,
У ті добрі сірковії,
В черв'яки ті невмирущі,
В ті гадюки, скорпіони
Та почвари всякі злющі.
Я не вірю, і в чортяків
Тих рогатих та хвостатих,
Що без всякої причини
Мучать бідолах проклятих.
Та я знаю інше пекло,
Коштував його немало
За життя, — ще й досі смаку
Трохи з нього позістало (XI, 308).

Поет не хоче ні раю, ні пекла, він рветься «до товаришів недолі»:

Там знайду я товариство
Більш до смаку й до вподоби.
І на сльози і на кпини
І до сміху і до злоби.
Там знайду завзяте плем'я,
Люд свобідний і гулящий,
Повний сили й волі, вицвіт
Роду людського найкращий:
Всіх музик і всіх поетів,
Що вино й любов співали,
Всіх філософів, що пута
Догматизму розбивали.
Всіх еретиків, усяких
Перелому піонерів,
Бунтарів і гайдамаків,
Всяких революціонерів,
Всіх, що власне чоловіцтво
Окупляли слізьми й кров'ю,
І всіх тих, кого любив я
В житні грішною любов'ю (XI, 309).

Отже, ми бачимо, що Франко гостро засудив всяку релігію, як реакційну силу, що виконує охоронну функцію в руках панівних експлуататорських класів.

КАТОЛИЦИЗМ І УНІЯ — ЛЮТІ ВОРОГИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Особливо багато уваги Франко приділяв викриттю антинародної реакційної суті католицизму та унії, які були знаряддям гноблення українського населення Галичини, що стогнало під ярмом пануючих класів клаптикової австро-угорської монархії.

Письменник з великою енергією і послідовно боровся проти католицької церкви. У статтях «Католицький панславизм», «Воскресеніє чи погребеніє?», «Наш погляд на польське питання», «Дві унії», «Іезуїти і радикали» та ін. він виступив з пристрасним, нещадним викриттям Ватикану, єзуїтів та їх союзниці — уніатської церкви, яка допомагала отруювати свідомість трудящих західноукраїнських земель, як і свідомість трудящих інших слов'янських народів, в інтересах експлуататорських класів. Виступаючи в статті «Католицький панславизм» проти ворожих трудящим слов'янських країн інтриг з боку вищого католицького духовенства, Франко писав, що орден хрестоносців «Брати меча» ріками лив кров слов'ян і литовців над Балтійським морем, повністю знищив плем'я прусаків. Єзуїти вели брудні інтриги при дворі польських королів і вельмож, нав'язали українському народові унію, за допомогою якої століттями тримали його в ярмі. Вони спалили безстрашного борця проти німецької тиранії Яна Гуса і глумились над чеським народом, сіяли релігійну ворожнечу, фактично підтримували турок в їх гнобительській політиці щодо придунайських слов'ян.

Далі Франко говорить, що після того, як католицька церква втратила світську владу, швидко почав падати її моральний авторитет. В цьому відношенні багато зробили великі вчені — Джордано Бруно, Томазо Кампанелла, Галілео Галілей, а також французькі просвітителі та енциклопедисти, які значною мірою сприяли відходу європейської інтелігенції від католицизму. Нарешті, французька революція кінця XVIII століття, поваливши абсолютизм — політичну підпору католицизму, завдала останньому нищівної поразки в одній із найбільш «християнських» країн. Не допомогли ні папські булли, ні конкордати, ні анафеми. Навіть в цитаделі католицизму — Італії його сила була підірвана, про що яскраво свідчили успіхи національно-визвольної війни під керівництвом Гарібальді.

Зазнавши поразки на заході Європи, католицизм звернув свій зір на схід, до слов'янських народів. «Розуміється, — зауважує при цьому Франко, — що добра, розвитку, поступу слов'ян він не міг мати на цілі, що папи римські дбали тільки о те, щоб придбати престолові свого нових слуг, нову опору, а для сеї цілі всі дороги добрі. Почалась і тут та сама дволична, папська політика (принцип «розділяй і владарюй». — *І. Г.*), якою папство свого часу вміло верховодити у світі... Наслідки його (католицизму. — *І. Г.*) отемнюючих наук та діянь були і є дуже шкідливі для поступу й розвитку народів слов'янських»¹.

Маючи на меті «наблизити» до себе слов'ян, тобто повернути їх у «свою віру», верховоди католицької церкви влаштували в Римі своєрідний маскарад — «свято» перших просвітителів слов'ян Кирила та Мефодія (1881 р.). Під час цього «свята», що мало суто політичний смисл, не було сказано жодного слова про пригноблених слов'янських народів, про тяжке життя трудящих. Мета попів і шляхти, що діяли на цьому «святі» разом, була одна — зробити трудящих покірними рабами правлячих кіл «тюрми народів». Про це прямо говорила видана папою Левом XIII енцикліка (послання), в якій «намісник Хреста на землі», вірний своїй фарисейській натурі, з одного боку, запевняв слов'ян в своїй «прихильності» до них, а з другого, — відмовляв їм в будь-якому праві голосу у розв'язанні найважливіших суспільно-політичних питань, намагаючись зробити їх «безглуздим стадом, придалим тільки на обстриження та до тягла»².

Але даремні всі зусилля папи, говорить Франко: Ватікану не вдасться повернути серця слов'ян, в тому числі й українського народу Галичини, до католицизму. Йому не допоможуть і такі прислужники, як митрополит Сембратович. Про цих прислужників Ватікану Франко пише в кінці статті: «А коли б проти всякого сподівання наші «святі» пастирі хтіли й наш люд вести на тоту слизьку дорогу, ведучу до Риму, то ми знаємо, що в люді самім найдесь сила опертись тому і показати римській курії доочне, що її панованне не тільки на Западі, але і в слов'янщині кончиться і назад не верне»³.

---

¹ Журн. «Світ», 1881.

² Там же.

³ Там же.

У статті «Воскресеніє чи погребеніє?» (1884 р.) Франко викриває Ватікан та реакційну політику правлячої верхівки католицької церкви. Він таврує так званих змартвихвстанців (тих, що встали з мертвих) — організацію монахів-езуїтів польського походження.

Про засновників ордену змартвихвстанців: Богдана Залеського — представника так званої «польсько-української школи романтиків» — та його друзів (Семененка, Кайсевіча та ін.) Франко говорить, що їх надихали дві речі — бог, вірніше католицька містика, і Україна, вірніше невідривна належність її до Польщі.

Змартвихвстанців, які перебували в еміграції в Парижі, підтримували Ватікан, австрійська бюрократія та польська шляхта. В 70—80 рр. XIX століття ця відверто реакційна організація розгорнула свою діяльність в слов'янських країнах, намагаючись окатоличити українців та інші народи з тим, щоб домогтися відновлення польсько-шляхетської держави в старих межах — до її розподілу — і навіть загарбати інші землі. «Так і здається, — пише Франко, — немовби католицизм, пригадуючи давню свою могутність, зібрав послідніми часами всі свої сили, щоб ще раз запанувати над світом. Sillabus (опис, перелік. — *І. Г.*) покійного папи Пія IX, громлячий цілу науку, культуру і думку новіших віків, був першим рішучим голосом того воскресаючого католицизму, першим його бойовим сигналом. В логічній консеквенції за Sillabusom мусили слідувати енцикліки папи Лева XIII, рекомендуючі поворот до філософії св. Фоми з Аквіна» (XIX, 129).

Франко закликав у цій статті українських і польських демократів, усіх трудящих слов'янських країн об'єднатися до спільної боротьби проти страхітливої чуми, якою були езуїти в особі змартвихвстанців, проти всієї політики католицьких князів, які, починаючи з середньовіччя, напали на православ'я, маючи при цьому на меті суто політичні цілі. Про спосіб досягнення цих останніх Франко пише: «Крім загальноконфесійної (загальновірсповідної. — *І. Г.*) має католицизм в Австрії ще й велику політичну ціль. Проповідники католицької церкви ніколи не зводять ока з востока, з Росії, досі православної... Австрія з своєю католицькою і апостольською династією є в очах Риму тим великим розсадником, з котрого мають розростися далеко на схід і на північ буйні парости католицизму... повинна статися могучим і тісно зорганізованим заго-

ном тої великої *ecclesia militans* (войовничої церкви.— *І. Г.*), котра швидше чи пізніше має рушити на схід» (XIX, 130).

Про вкрай реакційний характер католицької місії на сході Європи, особливо на Україні та в Росії, Франко говорить в ряді своїх повістей, оповідань та віршів. Так, в оповіданні «Місія», вперше надрукованому в журналі «Зоря» № 11 за 1887 рік, докладно говориться про історію одного з годованців єзуїтів — патера Гаудентія. Цей носій «христової істини» народився і ріс в тяжкі роки. Вже в дитинстві, завдяки систематичному отруйному впливові людиноненависницької ідеології та моралі єзуїтів, він був фанатичним прихильником католицької віри, якого не хвилювали навіть страхітливі картини людського горя, свідком яких свого часу він був сам і які значною мірою були результатом діяльності католицьких «послідовників Христа».

Одна з головних думок оповідання «Місія» полягає в тому, що верховоди католицької церкви не зупинялись навіть перед тим, щоб заради своїх власних інтересів принести в жертву цілі народи, насамперед, розуміється, народи «іноплеменні». Про це Франко пише: «...Против нехтування і нівечення народності, чи то українсько-руської, чи польської, Рим не мав нічого сказати. Він боронив тільки інтересів католицизму, тобто своїх власних інтересів. І для тих інтересів готов би був наказати полякам зректися своєї народності і поробитися «коренно-руськими», щоб тільки лишалися католиками, коли б не був знав, що се до решти підрізало б його повагу у поляків» (II, 143).

Про Ватікан і папу римського, про їх «піклування» про українців ми читаємо у вірші з циклу «Сучасний літопис»:

О, маймо надію! Коли вже аж Рим
Так дуже цікавиться нами,
То швидко нову благодать ми уздрим,
Заллемося з утіхи сльозами (XI, 386—387).

Останнім твором великого письменника і борця було «персональне» присвячення главі Ватікану — «Папі в альбом», написане за кілька днів до смерті поета. В цьому блискучому атеїстичному творі Франко з величезною пристрасною революціонера затаврував папу римського — вер-

ховоду сіячів темноти, князя чорних сил католицизму, гальмо на шляху історичного розвитку людства.

У вірші «Амврозію Яновському» (1884 р.), присвяченому одному з наукових діячів українського народу, що помер у Римі, Франко радив навіть мертвому стояти у стін Ватикану, «мов протест науки проти тьми і Русі проти езуїтської облуди».

Франко викрив також реакційну суть унії, яку насильно нав'язали українському народові польські пани і Ватикан. Письменник показав, що унія принесла багато горя і страждань трудящим України. За її допомогою главарі Ватикану і правляча верхівка Польщі та Австрії сподівались навіки поневолити український народ, розірвати його братерські зв'язки з російським народом, перетворити трудящих України у покірних рабів німецьких баронів та польських магнатів. Франко до кінця розкрив реакційну політичну суть діяльності таких служителів уніатської церкви, як Сембратович, Шептицький, які чимало «працювали» над тим, щоб розколоти український народ і підкорити його необмеженому впливові з боку пануючих класів Австро-Угорщини.

«Силуваний з Римом шлюб», що являв собою релігійний синкретизм (унія), був глибоко ненависний українському народові. Ця ненависть і знайшла, зокрема, свій яскравий вираз у художніх і публіцистичних творах Франка.

В сатиричній поемі «Ботокуди» (так письменник називав реакційну галицьку інтелігенцію) Франко їдко висміяв греко-католицьку церкву та її ідейних захисників.

Ботокуди вважали, що внизу працюють люди, якими керують жандарми, а зверху стоять у великій церкві вони (ботокуди).

І по всіх безбожних правлять
Соборовий парастас.

В трупі перед аналоєм
Разом складені розличні
«Ізми» неблагоподібні
І всі мрії еретичні.

А у стіп Хреста на віку
Цвяхами прибиті вряд
Черепи Прудона, Штравса,
Маркса й Дарвіна стоять.

Се той ідеал, которий
Всі правдиві ботокуди
Серед сварів всіх і боїв
Невідступно носять в груди (X, 112).

Таких і подібних їм «ботокудів», що уособлювали всіляку реакцію і фактично були вірною підпорою офіційної політики правлячих класів, Франко таврував все своє свідоме життя. Він з гнівом і обуренням говорить про войовничі виступи українських клерикалів-уніатів, які плазували перед австрійським цісарем і Ватіканом, проти атеїстичних і революційних за своїм змістом творів Шевченка, проти нього як поета.

З особливою силою письменник викривав тих войовничих просвітян-москвофілів, які будь-що намагалися замість науки давати народові отруйну, релігійно-містичну страву і які з однаковим старанням служили богам, батюшці-цареві, церкві і всім тим, кому вона наказувала служити.

Говорячи про діяльність змартвихвстанців, ми вже бачили, що навіть унія вже не задовольняла зростаючих загартбницьких устремлінь Ватікану та правлячих кіл австро-угорської монархії — вони намагались будь-що замінити унію католицькою релігією.

В оповіданні «Чума», що є продовженням (другою частиною трилогії) «Місії», Франко говорить про діяльність згаданого вже ватіканського ставленика патера Гаудентія, спрямовану на заміну уніатської церкви католицькою, оскільки уніатство вже не задовольняло Ватікан.

«...Унія, — говорить Гаудентій одному пріору, — не тільки само собою дволічна, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показалаь зовсім непригідною для релігійного виховання народних мас, насаджуючи в них рівнозвучність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконання».

В оповіданні проходить думка про те, що українські селяни Галичини досить байдуже, якщо не негативно, ставляться до католицизму та унії, тяжіючи до православ'я — віри своїх єдинокровних братів з Росії. Небезпеку нового наступу войовничого католицизму, його ворожість до інтересів українського народу бачили не тільки селяни Галичини, але й деякі місцеві священики. Один русинський сільський піп, наприклад, думає так про себе, маючи на

увазі місію Гаудентія: «Прийдеться, мабуть, власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, може, і свої старі кості в ній зложити. Його свята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що ж ми поставимо насупроти неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лиця землі, як вода злизує мул. А як же ж ми охоронимось від неї, найдемо на неї лік...?»

Досвід історичного розвитку наступних, після написання Франком «Чуми», десятиріч показав, що чорна католицька чума у зворушливому співжитті з коричневою фашистською чумою зробила одчайдушну спробу підкорити «еретичний» схід і направити його на шлях «божественної істини». Вона і досі не залишає своїх сподівань з допомогою американських імперіалістів та їх правовірних «християнських» союзників з агресивного Північно-Атлантичного блоку повернути старі позиції та закріпити навечно експлуататорський лад. Але даремні ці спроби! Світ змінився, і народи, як це й передбачав свого часу Франко, стіною стали проти всіх тих, хто нині втілює реакцію в будь-якій формі,— у вигляді найновішого капіталістичного рабства чи середньовічного корпоративного ладу, з яким носяться офіціальні філософи Ватікану — неотомісти.

Отже, бачачи в особі Ватікану й католицизму втілення всього мертвого, старого і віджилого, одну з головних опор соціально-економічного, політичного і духовного ретроградства та застою, Франко багато енергії витратив на боротьбу з цією чумою, на захист від неї інтересів трудящих України, історичного прогресу взагалі.

ЛИЦЕМІРНА РЕЛІГІЙНА МОРАЛЬ

Реакційна суть релігії особливо наочно проявляється при переході від її, так би мовити, світоглядної ролі до суто практичної. Ця остання знаходить свій вираз насамперед у моральному кодексі релігії, в проповідях і вчинках служителів культу і віруючих.

Ця обставина пояснює той великий інтерес, який проявляв Франко до релігійної моралі, до показу її класових коренів та антинародного призначення. Характерно, що

великий письменник і революційний демократ мав намір спеціально розібрати — в окремій брошурі — дійсний, тобто лицемірний зміст основних морально-релігійних догматів, зокрема тих, що відомі під назвою «десяти заповідей господніх». Так, у листі до М. Драгоманова від 15 вересня 1891 р. він пише: «Осмілюся пригадати вам нашу розмову про 10 заповідей божих; адже з сього можна зробити чудесну статтю, або навіть книжечку популярну на 2—3 листи друку; розібрати текст заповідей, скритикувати їх, як документ праводавства, як кодекс моральності, порівняти з іншими стародавніми кодексами того рода, в кінці довести річ до наших днів і показати, які вимоги ставить нинішня мораль до чоловіка» (XX, 429).

І хоч Франко не створив спеціальної наукової праці, присвяченої викриттю облудної релігійної моралі, але він залишив нам багато творів та окремих висловлювань, в яких досить повно й глибоко висловив своє різко негативне ставлення до моралі, яка не тільки не знищила зло у світі, а фактично освячувала все нелюдське, аморальне. Протягом багатьох століть панування релігії

...кров лилась під зубцями коліс,
В огні кострів живе шкварчало тіло,
В ім'я любові господньої царила
Ненависть до людей і до природи (XIII, 232).

У вірші «Святовечірня казка», написанім у 1883 році (збірник «Давне й нове»), Франко викладає свої думки відносно «еволюції» моралі християн, яка ні в чому суттєвому не змінилась до нашого часу:

Ось вісімнадцять сот вісімдесят три літа,
Як той родивсь, що став учитель, світло світа,
Що за слова любові умер на хреснім дереві
За правду завіщав усім вінці терневі!
І справджується твій завіт болющий, Христе!
Чи в світі вирросло любові насіння чисте,
Що сів ти, — чи став щасливий, кращий він,
Не знаю; тільки те осталося без змін,
Що за кровавий труд заплаатою єсть голод,
Що волю й дотепер б'є самоволі молот,
Що гонять за любов, за правду висмівають,
Що втішні сумних, голодних ситі лають.

Замість «всеобіймаючої любові», яку проголосили представники раннього християнства, що виступали від

«імені Христа», християнська релігія фактично додержувалась іншої етики. Християнська церква, як говорить про це Франко, піддаючи критиці фальшиві мудрування митрополита Шептицького, що виступив із спеціальним посланням на захист соціальних принципів християнства та його лицемірної моралі, «лишила на боці христову основу і уgruntувала свою есхатологію, а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає і досі видавати їх за найвищий вицвіт божеської мудрості. Вона не вагається переносити наші грубі, антропоморфічні форми в сферу найвищих понять і вірувань, сама не тямлячи, як суперечні ті форми з тим розумінням тих найвищих понять, до якого дійшла сучасна людськість» (XIX, 200—201).

У тій же відповіді Шептицькому («Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм», 1904 р.) Франко говорить про звірства інквізиторів, які в своїй практиці спирались на християнську мораль. Франко пише: «Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть бог, церква півтори тисячі літ вважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей («еретиків», атеїстів. — *І. Г.*), уважала їх винятими з-під усякого права, з одиноким хіба правом на ганебну смерть «без розливу крові», тобто на огняному кострі, причім одначе роблено маленький виняток хіба для тих інтелігентних злочинців, що вміли читати й писати, виняток такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик. Се по-тодішньому було право і була справедливість...»¹.

В період хрестових походів, які проводилися під лицемірним приводом визволення «гробу божого» від «невірних», пролилося ціле море християнської і магометанської крові (XII, 545).

До «лику святих» церква, як правило, зараховувала людей реальних і міфічних, які в житті додержувались далеко не святої моралі. Так, апостол Петро — хранитель ключів від раю, — як про це говориться в євангелії, при арешті Христа заявив, що він не знає свого вчителя. Апостол Павло, за релігійною легендою, свого часу був жорстоким гонителем християн. Цар Давид займався розпую, вкрав жінку свого приятеля, вбивши його. А Соломон кохав вісімсот жінок, порушуючи божественну мо-

¹ І. Франко, Публіцистика, К., 1953, стор. 121.

раль. Ці та інші факти говорять про те, що «святі» на небі нерідко мають більше гріхів, ніж який-небудь звичайний порушник моралі, наприклад, п'яниця, який за життя свого нікого «не бив, не дер, не смикав» (X, 398).

Релігійна мораль, наскрізь фальшива і лицемірна, використовується панівними класами та окремими їх представниками в залежності від того, захищає вона їх матеріальні та інші інтереси, чи ні. В поемі «Панські жарти» Франко розповідає, як один польський поміщик у відповідь на вимогу закріпачених, що посилались, до речі, на «волю» австрійського монарха, надати їм свободу і землю заявив:

Ні цар, ні сам
Із неба бог не має права
Те дарувати, що моє!
Ні, ні, се не цісарська справа!
Ні бог, ні цісар не дає
Того, чого й сам не має! (X, 335).

Коли ж пан потрапив у скрутне становище і його заарештували за непокору верховній владі, він відразу ж переорієнтувався: якщо до цього часу він ні в гріш не ставив бога, то тепер почав апелювати до нього, заявляючи: «сильніший бог, ніж швабська злоба» (X, 352).

В циклі віршів під назвою «Похорон», присвяченому кривавим подіям 1848 року в Австрії, Франко передає промову князя на банкеті, влаштованому багатіями після придушення повстання трудящих. Основною думкою цієї промови було те, що бог на боці експлуататорів народу.

Бог, найчільніший той
Аристократ,
Він би юрбі гидкий
Мав бути брат?
Я, мої панство,
Сю віру кохаю:
Нас він готує
Для розкошів раю.
...
Він-то тепер, коли
Тисли нас хлопи
Спас нас чудесно, мов
Ноя з потопа.
А що нас шарпать
Сміли ті хами,
Поле великеє
Вкрив їх кістками.

Щоб знали кпи дурні:
Хлоп — то худоба,
А тільки ми одні —
Божа подоба (XII, 348).

Священнослужителі різних релігій — попи, ксьондзи, рабини, мули, біле і чорне духовенство—це люті вороги моральності й розуму. Їх вкрай реакційну роль поет так зображує в одному з віршів, де «церква» уособлює релігію взагалі, а «попи»—всіх священнослужителів:

Свічки рясні в церкві тій палали,
курив з кадила запахущій дим,
плачливі співи серце розбивали.

На вівтарі, мабуть, богам товстим
у жертву, людських серць живих, пробитих
курилось много; путом золотим

окований, на колючках укритих
лежав там Розум, молячись, попи
вже зачали на нього ніж острити.

І спів гримів: «Блаженні всі стовпи,
всі, що не бачили, а мають віру,
що люблять бога нашого стопи,

а брата ріжуть богу на офіру!
Наш бог — се замордована Любов,
убитий Розум! То ж і в жертву ширу

для нього ми мордуємо Любов
і ріжем Розум! О, прийми, наш боже,
той дар, що ми кладемо перед тобов (XIII, 131—132).

Священнослужителі не додержуються моральних принципів релігії, в яких віруючим пропонується «не сотворять прелюби», не займатися обжерливістю, не поклонятися Мамоні, не брехати. Дуже й дуже часто вони — дволикі Януси, бо народу проповідують одне, а самі роблять інше. Характерними для них є лицемірство і фарисейство.

В атеїстичному автобіографічному оповіданні «Із записок недужого» (1880 р.) один з героїв на запитання, що б він зробив, якби до нього прийшов папа римський, іронічно відповів, що тепер час змінився—ні папа римський, ні його наслідувачі не можуть зціляти хворих і воскрешати мертвих, до того ж вони забули ту просту, хоч і таку практичну річ, що треба насичувати тисячі го-

лодних. Вони рибу самі з'їли, а голодним кидають кості, якими можна удавитися, а не насититися.

Коли героїня оповідання «Різуни» (1903 р.), в якому зображуються події останніх років існування кріпацтва в Галичині, звернулась до попа Вінцентія з проханням полегшити неймовірні страждання злиденного закріпаченого селянства, той, підвівши очі до неба, сказав: «Що кому бог дав, те й має. Бог знає, на що дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А втім, у кожного свій хрест на плечах, кождий має своє двигати» (IV, 263). А ось своєрідний зразок лицемірства іншого попа з оповідання «Іригація» (написане у 80-х роках, а надруковане лише в 1927 р.): «Звільна, пестробарвною, пахущою перфумами хвилею влилась в церковцю ціла товпа вельможного панства, брязкаючи карабелями та шумлячи шовковими сукнями. Якраз читалось євангеліє, і панотець мусив перервати читанне, поки панство не повміщується, а опісля сказав коротеньку проповідь на тему: «Блаженні нищі, яко тії бога узрят» (II, 365).

В саркастичному фейлетоні «Патріотичні пориви» (1878 р.) гостро викривається фарисейська мораль тих, хто базікає про «блага народу», а сам дере з нього три шкіри та ще й глузує з обдертого. Таким є виведений в цьому фейлетоні «патріот» отець Ілля. Тільки-но він оголошував полум'яні промови «на користь» бідного люду, а тепер готовий забрати останнє лахміття у бідного селянина, який прийшов просити попа відслужити молебень по померлій дружині. Франко пише з цього приводу: «Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвили тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходится йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому заблагнеться... На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, немає краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народа, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики гово-

рять та кричать про зісуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кожний зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то, певно, найбільше ви самі» (I, 189).

«Патріотизм» галицьких попів з націоналістичного табору — фальшивий, бо попи є лютими ворогами трудящих, живуть, особливо ті, що належать до верхівки, у розкошах, ненавидять народ і всіляко підтримують експлуататорів — панів і реакційну владу. Їх гучномовні фрази про «любов до ближнього», про захист інтересів галицько-руського народу ламаного гроша не варті.

Серед священників зустрічаються не просто аморальні люди, а справжні звірі, для яких взагалі не існує ніякої моралі. Таким є Телесницький з автобіографічного оповідання «Отець гуморист», написаного у 1903 р. і тоді ж надрукованого у збірнику «Малий Мирон». Це оповідання — страшна розповідь про життя письменника, коли він учився в школі монахів-василіян у Дрогобичі. Отець Телесницький — це страхітлива потвора в людській подобі. Майже неписьменний, брутальний і жорстокий, він встановив у класі звірячу дисципліну, зробивши за правило систематичні катівські екзекуції над ні в чому неповинними учнями. Одного з них, дуже талановитого, він забив до смерті.

Особиста поведінка багатьох представників духовенства — проповідників квієтизму, захисників реакції і обскурантизму — далеко не відповідає навіть вимогам релігійної моралі. Запроваджений католицькою церквою целібат (заборона одруження) є не чим іншим, як лицемірною формою прикриття розпусти священників. Про одного з отців каноників — «побожного мужа» — Франко пише (вірш «Із моїх вандрівок по Галичині»), що він

Не нарушив до днесь целібату;
Вже третій газдині з потомством її
Купує ґрунт і хату.

Письменник говорить, що навіть найбільш прогресивні з попів, які інколи роблять дещо корисне для народу—в просвітянській справі, обороні елементарних прав віруючих перед багатіями, — не є і не можуть бути виразниками волі трудящих, захисниками їх життєвих інтересів від гнобителів, бо їм забороняє це релігійна мораль. У згадуваній вже поемі «Панські жарти» створений образ сільського попа, близько зв'язаний—умовами свого життя та становищем в суспільстві — з пригнобленими селянами. Він якоюсь мірою допомагає селянам вести боротьбу проти пана, знуцанням якого не було меж. Однак від справжньої, послідовної і переможної боротьби цей піп далекий. Більш того, він всіляко перешкоджає селянам піднятися на збройне повстання проти ненависного пана та його захисників, паралізує їх волю й деморалізує їх, вимагаючи «коритися тьмі».

Справжня, суто людяна мораль, згідно з глибоким переконанням Франка, властива лише людям праці, трудящим. Про це яскраво говорить в незакінченій драмі «Сватання пана Хвндюка». Героїня цієї драми Люнця— дочка великого католицького священика — говорить: «Так, я стала жити інакше. Відколи? Від року, — ні, менше. Тільки всього. А як інакше? Який зміст сього нового життя? Не знаю точно, лише почуваю, що якесь тепло мене ogrіває, що стало легше... І де ж би я була раніше подумала, що коло нашої резиденції, в цих убогих, димних хатинах, між тими нужденними, невченими людьми, що там—зовсім новий світ, окремий і відмінний від того, в якому я виховалася! Що там люди якимось інакше думають, інакше говорять, інакше почувають! Не так ніжно, але простіше, сильніше, ніж ми» (IX, 434).

Оскільки релігійна мораль є за своєю дійсною суттю антинародною, реакційною, то зрозуміло, що тим самим вона є антигуманною, далекою від справжньої людяності.

Маючи на увазі антигуманну спрямованість релігійних віровчень, Франко говорить, що не

...чесно всю ніч в темній хаті
Гаряче молитися, к богу припадати,
Поки там під тином з голоду та стужі
Умирають бідні, зойкають недужі (XI, 64),

що милостиня, яку подає багач жебраку, сподіваючись цим мізерним датком «бога здурити» й завуалювати своє

здирство, не може ніякою мірою прикрити кривду експлуататорів, яка «наче грім» гримить проти них.

Антигуманізм релігійної моралі, як зазначає Франко, яскраво виявляється у ставленні релігії й церкви до жінок, що становлять більш як половину людства. Це стосується кожної релігії, в тому числі й християнства. «...Християнська церков, — писав Франко, — і досі вважає її (жінку. — *Г. Г.*) нерівноправною з чоловіною, недостойною, приміром, займати ніяке місце в церковному культі» (XIX, 199).

Антигуманне ставлення релігії й церкви до жінок викликало у останніх зрозумілий протест, ігнорування найбільш диких релігійних повчань. Це відмічав один із захисників релігійного мракобісся: «Багато лиха сталося від того, що в свідомості багатьох із наших дівчат та жінок затьмарились... ідеали християнства—ідеали, що завіщані євангелієм»¹.

Антинародну, лицемірну й антигуманну суть релігії та релігійної моралі, як показує Франко, добре бачили передові люди з народу. Характерним в цьому відношенні є діалог героя повісті «Основи суспільності» коваля Івана Гердера з попом Нестором:

— Не гнівайтесь, панотче,—сказав коваль,—що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з ким критися. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене, як еретика, невірною і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хіба глухий не дочувся б гіркої насмішки.

Антигуманну спрямованість релігійних повчань Франко викриває в багатьох своїх творах, зокрема тих, які написані на морально-повчальну тему і джерелом яких є уявлення, запозичені з святого письма різних релігій. Причому, як це видно з самого духу тих чи інших творів, письменник віддає перевагу творам стародавніх східних релігій, зокрема будизму, в яких відчутна абстрактно-гуманістична тенденція в порівнянні з християнством та магометанством, що просякнуті нетерпимістю до інаквіруючих і відверто ворожим ставленням до людей праці.

¹ Газ. «Южный край» № 3495, 1891.

З позицій справжнього гуманізму, любові до трудящої людини Франко оцінює морально-етичні погляди Толстого, піддаючи досить ґрунтовній і всебічній критиці філософсько-теософічну основу його проповідницьких, моралізаторських праць, його різноманітні суспільні й релігійні теорії, етично-релігійні трактати, критикує секту толстовців з її аскетизмом, ідеологією непротивлення злу, морального самовдосконалення та «містичного будизму» (XVIII, 49, 54 та ін.).

Із сказаного випливає, що Франко глибоко і всебічно викривав облудну релігійну мораль, показував її антигуманізм, а служителів культу таврував як людей лицемірних, фальшивих, далеких від справді людяної моралі.

ШЛЯХИ БОРОТЬБИ ПРОТИ РЕЛІГІЇ

Добре розуміючи антинародну, реакційну роль релігії і ставлячи правду над усе, Франко, як і Шевченко, Грабовський, Леся Українка, Коцюбинський та інші революційні демократи, рішуче і послідовно боровся проти релігії, незважаючи на побічні обставини, на крики поліції, духовенства, і закликав всі прогресивні сили вести цю боротьбу. Зокрема він закликав кращих представників трудящих виходити з-під впливу релігії та попів і вести проти них боротьбу. Так, у листі до Т. Микити — члена Радикальної партії — від 27 січня 1897 р. він писав: «Я не розумію, чим би Ви попсували роботу в Вашім повіті, якби-сте зреклися належання до попівського комітету. Треба вам, хлопам, раз привикнути до сього, щоби ходити власними ногами і власними дорогами і не надіятися ні на кого, крім себе. Що Вам досі помогли попи, чи то в радикальній агітації, чи взагалі в політичнім освідомленні? Будьте певні, що й надалі буде те саме, або й ще гірше» (XX, 569—570).

Завдання освіти народу, визволення його з-під впливу ворожої, в тому числі релігійної, ідеології, завдання підготовки ідейних передумов революції вимагали невинної боротьби проти релігії, яка «вбиває розум людський і чимраз дужче його затемнює», проти будь-яких спроб культивування її. Про те, що такі спроби культивувати не тільки, так би мовити, класичні форми релігії, але й відверту містику, оккультизм та ін., набули в період Франка широкого розмаху, свідчить багато фак-

тів. Так, у Києві, як і в інших містах тодішньої Росії та Австро-Угорщини, в 90-х роках великого поширення набуло захоплення спіритизмом. Захисники мракобісся займались «викликанням привидів», «абстрагуванням духа», психометрією, телепатією та іншими речами, що становили «науку» медіумізму. Ми вже не говоримо про казенно-ліберальних захисників релігії, що бачили в ній кращу «опору чистої людяності»¹.

Франко неодноразово підкреслював, що затемнюючу, по суті людиноненависницьку роль релігії необхідно постійно викривати, щоб звільнити свідомість трудящих від релігійного мракобісся. Необхідно скрізь і завжди захищати науку від релігійного мороку, показувати її несумісність з будь-якими забобонами і передсудами.

Тільки наука, яку ніхто не може знищити, дає відповіді на те, що являють собою закони природи та історії, якими засобами треба змінювати старий суспільний лад.

Релігію та релігійні передсуди Франко справедливо вважав несумісними з наукою, такими, що суперечать природознавству та практичному досвіду людей. Він говорив, що не може бути нічого спільного, наприклад, між сучасною хірургією, з одного боку, і заклинанням та «відверненням» хвороб сільськими знахарями, — з другого, або між сучасним спектральним аналізом і вірою в те, що чарівниця може украсти чиюсь зірку і переховати її в горщику.

Маючи на меті показати антинауковий характер головної книги християн — біблії, Франко ще у 80-х рр. задумав написати спеціальну критичну працю про неї, для чого ретельно вивчав твори багатьох дослідників християнської літератури — Фейербаха, Ренана, Штрауса, Рейса, Гаусрата, Ціттеля.

Справжня наука, писав Франко в статті «Наука і її відношення до трудящих класів», не має нічого спільного з жодними «надприродними силами», з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, які нібито керують зовнішнім світом. Вона має справу з реальним, тобто матеріальним світом, з природою в її найширшому розумінні, тобто включаючи в неї все, що підлягає нашому пізнанню, отже, і людей з їх прогресом, історією, релігіями тощо. В цій же статті Франко відмов-

¹ Див. виступ проф. Дашкевича на урочистому акті Київського університету, журн. «Киевлянин» № 26, 1895.

ляє теології в назві науки, говорячи, що оскільки теологічні «науки» базуються на вірі, тобто приймають за правду те, що нам з гори за правду подано, і оскільки вони виключають будь-які логічні докази і з'ясування, то він не може займатись ними і залишає їх церкві.

З позицій послідовного, рішучого захисника науки і борця проти обскурантизму Франко висміяв так званих москвофілів, які всю свою надію вбачали в релігії і виступали проти науки та соціального прогресу:

Ми тверді, бо мов скала
Стоїмо на віри ґрунті.
В вірі вся будучність наша,
А не в вільнодумнім бунті.

Ми й учені! Ще дяки
Нас псалтир читати вчили:
З книг святих вся мудрість наша,
А плювать нам на машини (X, 96).

Франко категорично виступав проти спроб українських буржуазно-націоналістичних діячів поєднати науку з релігією.

Висміюючи буржуазного націоналіста Куліша, який проголосив, ніби новий бог «воскресне у сяйві науки», Франко пише: «Ми раді б знати, котра-то наука воскресить його? Чи геологія, котра виперла його з творення землі? Чи біологія, котра виперла його з творення живих істот? Чи психологія, котра виперла його з усіх об'явів психічних? Чи філософія, котра виперла його з границь нашого досвіду, мислення і розуміння? Може д. Куліш своїм пророцьким духом знає що о такій науці, котра воскресить бога, — ми о такій науці нічогосінько не знаємо»¹.

Коли В. Щурат зробив спробу провести аналогію між Шевченком і біблійним пророком Єремією, Франко різко засудив цю спробу.

Намагання ворогів справжнього прогресу підмінити науку релігійними фантазіями впливало з розуміння ними прямого зв'язку між наукою, з одного боку, і атеїзмом та соціалізмом, — з другого. Про це Франко говорить, зокрема, у сатирі «Наша публіка», надрукованій в першому номері журналу «Товариш» за 1888 рік. Один з героїв цієї сатири відверто висловлюється відносно ви-

¹ І. Франко, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 101

сновків, що впливають з природознавства та політичної економії:

— І що ви мені говорите: науки природничі! суспільна економія! Мої господинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою одверто! Адже ж науки природничі — се атеїзм, а суспільна економія — се соціалізм! Чому не сказано ясно: нам треба атеїзму й соціалізму?» (II, 388).

Як і інші українські революційні демократи, Франко піддав нищівній критиці тих «просвітян» з клерикального та буржуазно-націоналістичного табору, які намагалися «життями святих» підняти «дух народу». Трудящим, говорив письменник, потрібна дійсна допомога, а не намагання «очистити» їх релігійну віру, як цього вимагав, наприклад, попівський «теоретик» Наумович, що виступив у газеті «Слово» із статтями «Просвещение нашего народа» і «Назад к народу», в яких під виглядом любові та співчуття до трудящих намагався надіти на них більш тонкі духовні, а тим самим і реальні ланцюги. «...Кожний з наших людських писателів, — писав Франко, — уважає своїм обов'язком... звертати увагу люду на «всемогушість творця», на «чудеса, котрі й невірному можуть переконати», на «премудрість устрою в природі, де все має свою ціль і повнить те завдання, яке йому всевишній споконвіку завдав» і в кінці на «доброту творця», котрий усе те з вітцівською дбалістю сотворив для чоловіка і навіть сина свого для нього не пожалував ...Народ, говорять наші популяризатори, здичіє би, попав би в цілковитий матеріалізм, коли б йому на кожному місці не нагадувати його «вище завдання». Жаль тільки, що вони не пригадують собі, що всілякі попи вже ось трохи не тисячу літ клеплять тому народові о тих «вищих завданнях», а він усе-таки, по їх поняттям, крайній дикар» (XIX, 114).

Допомога народові повинна виражатися, говорить Франко, не в попівському моралізуванні, а в самовідданій праці на його користь. Народні маси треба вчити вільнодумству, гуманності, колективізму («дружності й асоціації на полі економічним»), хоч ці ліки й не швидко діють. Як революційний демократ, Франко додає до сказаного: «Але коли б показала потреба швидше діючих ліків, то і від них інтелігенція не повинна оступатися, бо на тяжку недугу треба... **радікального ліку**».

Своє ставлення до релігії і до питання про шляхи її подолання Франко висловив в програмній статті «Чого хоче «Галицька робітницька громада»? (1881 р.). В розділі, присвяченому ставленню до релігії, говориться, що західноукраїнський народ намагається одержати свободу «в ділах віри та релігії». Ця вимога пояснюється, зокрема, тим, що трудящі несуть великі витрати, зв'язані з відправленням релігійного культу, — на побудову церков, попівських будинків та інших споруд, на пенсії священникам і утримання різного церковного начальства. Здирство, жадоба і зверхність попів також все більше відвертають трудящих від церкви і духовенства. З другого боку, говорить Франко, релігійну віру народу починають розхитувати ті, хай невеликі, початки знань про природу, які були дані йому в спеціально створеній літературі. Люди, зауважує письменник, починають бачити — і чим далі, тим краще бачитимуть, що сонце, місяць та зірки — це не фонарі, які нібито кожний день по черзі запалюють святі на небі; що вітер, дощ і сніг, тепло і холод не йдуть прямо від бога, а виникають завдяки іншим — природним причинам, які можна передбачати за допомогою науки. Франко підкреслює, що завдання людини полягає не в тому, щоб домагатися примарного щастя на небі ціною страждань на землі, бо після смерті ніякого життя й щастя немає, а в тому, щоб людина була щаслива на землі, щоб вона дедалі краще жила і працювала у братерській згоді з іншими, такими ж трудящими людьми, а разом з тим, щоб вона завжди мала змогу розвивати свій розум і здібності і засвоїти ту істину, яку їй показують природа та її власні сили.

Основною вимогою, яку сформулював Франко як один із пунктів програми соціалістичної партії, є вимога, щоб «релігії, яко річі, опертої не на знання, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослужіння, поки воно не буде заступлене науками та штуками красними, вважалося не громадським ділом, а ділом поединчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа й т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом». Інакше кажучи, Франко тут висуває вимогу відокремлення церкви від держави і школи від церкви, тобто він вимагає, щоб служителі культу не субсидувались державою, а церква не мала ніякого відношення до виховання і навчання. Діти повинні вивчати грамоту, а не релігійні дог-

ми. «... Для нас, соціалістів..., — писав Франко, — питання се (релігійне. — *І. Г.*) іменно найменш дразливе. Соціалізм же ґрунтується на неограниченій свободі личности під зглядом переконань, — значить, не може ж видавати війни релігійним переконанням, не може на силу відбирати їх нікому, кому вони дорогі або святі. Але, з другого боку, та сама свобода і толеранція вкладає на соціалістів і другі обов'язки, а іменно: а) щезає всяке поняття релігії державної: визнаючи (визнаючи. — *І. Г.*) одну релігію як пануючу — тим самим обмежуються, принижуються другі. То само веде за собою і другу консеквенцію, б) релігійні корпорації (церкви, парохії, дієцезії) не можуть мати характеру публічного, урядового, — служителі церкви, попи, єпископи не можуть побирати пенсій з публічного скарбу, а мусять жити або з власної праці, як усі другі обивателі, або з добровільних датків своїх вірних; в) з публічного виховання наука релігії виключається або в крайнім разі толерується як надобов'язковий предмет у нижчих класах...» (XX, 43—44).

Бажаючи допомогти народові зрозуміти реакційну суть релігії і тим сприяти розвиткові революційної боротьби, Франко з великою енергією працював над освітою народу як шляхом написання багатьох художніх та науково-публіцистичних творів, так і шляхом розробки цілого ряду заходів, призначенням яких було поставити справу антирелігійної пропаганди на широку наукову основу.

В листі до М. Драгоманова Франко говорить про бажання розпочати широку «теологічну війну белетристичною ракетою..., ярко освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези»¹. Більш того, письменник говорить про настійну необхідність «виступити з чимсь, що б принципіально торкало справу релігійну» і було перешкодою «всім напорам православ'я, з одного, а єзуїтизму і католицизму, з другого боку»². Цю програму боротьби з релігійним дурманом Франко виконав. Під впливом атеїстичної пропаганди Франка та його прихильників передові люди, особливо молодь, поступово відвертались від релігії, ставали на шлях атеїзму. Ось що, наприклад, писав богобоязливий автор з клерикаль-

¹ Див. Листування Івана Франка і М. Драгоманова, К., 1928, стор. 162—163.

² Там же, стор. 162.

ної газети москвофільського напрямку: «Однажды летом на пароходе ехало большое общество молодых людей, легкомысленно болтавших много всякого вздора, перемешанного с двусмысленными рассказами и шутками... Разговор становился все неприличнее, и скоро они начали богохульствовать и глумиться над религиозными вопросами. Один из них отличался более всех, старался нарочно и громко, с неймоверной дерзостью выкрикивать свое неверие и ухитрялся плохими остротами производить некоторое впечатление на своих слушателей»¹.

Пропагандистська атеїстична діяльність Франка мала велике значення для розвитку визвольного руху українського народу і була продовженням традицій Шевченка та російських революційних демократів.

Таким чином, в питанні про шляхи боротьби проти релігії Іван Франко займав революційні позиції, вимагаючи відокремлення релігії від держави і школи від церкви і закликаючи вести активну атеїстичну пропаганду різними засобами.

* * *

Полум'яний борець за революційне перетворення соціальної дійсності свого часу, виразник інтересів пригноблених мас, Іван Франко протягом всього свого свідомого життя вів рішучу боротьбу проти всякої реакції, в тому числі релігійних ідей та уявлень, що важким тягарем лежали на свідомості трудящих. Словом художньої правди, зброєю науково-публіцистичної думки та революційної практичної дії великий український письменник, революціонер і мислитель поширював серед народу матеріалістичні та атеїстичні ідеї і тим впливав значною мірою на розвиток визвольної боротьби трудящих. Живучи в умовах відсталого австрійської провінції, якою тоді була Галичина, Франко був глибоко впевнений, що неминуче настане час повного соціального і національного визволення штучно розділеного українського народу, час його економічного та духовного оновлення. Шлях, який веде до цього, на думку войовничого матеріаліста і атеїста Франка, — це шлях героїчної революційної боротьби, а не молитв та зітхань. Про це Франко яскраво ви-

¹ Журн. «Православная Буковина», 1(13) квітня 1895 р., стаття «Безумец».

словився в одному з ранніх своїх віршів, що просякнущий глибокою вірою в кінцеве торжество правди та справедливості і має революційно-матеріалістичне та атеїстичне спрямування:

Не молись вже більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва слаба ту підмога,
Де розумної праці лиш тре.
Не від бога те царство нам спаде,
не святі на руках го знесуть,
але власний наш ум го посяде,
сильна воля і спільний наш труд!

Ці рядки з чудового життєстверджуючого вірша великого Каменяря, яким відкривався перший номер прогресивного журналу «Громадський друг», говорять, зокрема, про те, що Франко, як і інші революційні демократи України, в цілому залишаючись атеїстом домарксистського періоду, дуже близько підійшов до правильного, науково-матеріалістичного розуміння соціальних причин існування релігії в класово-експлуаторському суспільстві, до з'ясування тієї думки, що тільки революційне знищення старого ладу створює реальні передумови для повного й остаточного подолання будь-яких релігійних вірувань і передсудів.

Звертаючись до людини — творіння природи, Франко закликає її покінчити з релігійним сном, тобто вірою в існування надприродної творючої сили, прокинутись і розпочати діяти з тим, щоб тут, на землі, створити гідне свого призначення життя:

Все то ¹ лиш сон, помилка кровава,
твір недодумства твого, чоловіче!
Прокинься! Вже зоря встає яскрава,
вже ніч утіче!

Прокинься! Час на власні ноги стати
І бачити себе самим собою,
час свою велич і слабість пізнати
Ясно, в спокою.

Пізнай, що досі сам творив ти бога.
І за свій твір лив кров, приймав тортури,
і пеклом був твій земний біль-тривога,
стоси і муки.

---

¹ Релігійні ідеї та уявлення.

Пізнай, що й рай лиш в сій можливий житні,
що, сли го тут не насадиш, в могилі
ждать дармо, — для життя, бо серед гнилі
нема отчизни.

Пізнай, ніт тобі над тебе власти!
пізнай, що в тобі лиш твоя надія!
Знай, що лиш сам себе ти можеш спасти,
ти — твій міся.

Глянь, зеленіє чудно житні древо,
для всіх уже знання достигли плоди.
Встань, людськості, природи королево!
День, день надходить!

Із раю, насадженого тобою,
Не прожене тебе ніхто з неславов;
ні ангел із шаблюков огняною,
ні бог, ні д'явл! (XIII, 128—129).

Глибокi матеріалістичні та атеїстичні думки, як і художні образи, створені Франком, і тепер перебувають на озброєнні радянського суспільства, що бореться проти всього віджилого і реакційного, в тому числі проти релігії, допомагаючи викорінювати пережитки старої ідеології з свідомості людей.

Ціна 7 коп.